

Samenvatting

GESTALTBEGINSEL EN ABSTRACTIEVE RELEVANTIE

Een wetenschapshistorisch onderzoek naar de taalaxiomatica van Karl Bühler

Karl Bühlers (1879-1963) taalaxiomatica brengt een aantal inzichten uit het taalonderzoek in de negentiende en twintigste eeuw (tot ongeveer 1930) samen, die moeten leiden tot een omvattende wetenschapsvisie die overeenstemt met de nieuwste en vernieuwende ontwikkelingen in vrijwel het gehele panorama van wetenschappelijk onderzoek (biologie, fysica, psychologie, taalwetenschappen en filosofie). Deze nieuwe ontwikkelingen worden in deze studie onder de begrippen 'gestalt' en 'abstractie' gevat. Met het uitwerken van deze begrippen in een eigen theoretisch kader zetten jongere *filosofen* en vooral een nieuwe lichtung *empirisch* geschoolde psychologen en fysiologen, die vrijwel allen voortkwamen uit het in 1879 opgerichte psychologische laboratorium van Wilhelm Wundt (1832-1920), zich aan het begin van de twintigste eeuw af tegen een traditioneel naturalistisch georiënteerde visie op wetenschapsbeoefening in het algemeen en psychologie in het bijzonder, Zelfs richtten zij zich tegen Wundts eigen psychologiebegrip en diens methode van psychologisch experimenteren. Het accent werd verlegd naar de psychologische, sociale en culturele contextualiteit van het menselijk denken, handelen en spreken, de interactie tussen subject, sociale omgeving en wereld. In het licht van deze revolve tegen de dominante hoofdstroom in de negentiende-eeuwse psychologie, de naturalistische en positivistische, is nu de door Bühler ontwikkelde anti-positivistische, tekentheoretische taalaxiomatica te begrijpen. De contextualiteit van het denken, handelen en spreken en de functie van de situatie, waarin zich het subject bevindt, worden in Bühlers werk verder uitgediept. Daarmee is overigens niet gezegd dat de natuurwetenschappelijke psychologie niet zou voldoen, zij vormt echter een te beperkt kader voor psychologisch onderzoek. Dat zal met name blijken in het denkpsychologisch onderzoek van de Würzburger school en de Gestaltpsychologie (Eisenga/Van Raapard 1987: 46).

In het eerste hoofdstuk wordt ingegaan op de begrippen 'gestalt' en 'abstractie' en de betekenis van deze begrippen in Bühlers werk en in het bijzonder zijn psychologische en taaltheoretische axiomatica('s). Zoals in recent semiotisch georiënteerd onderzoek naar Bühlers taaltheoretische opvattingen (met name door Innis en Eschbach) is geseld, zijn het gestaltbeginsel en het beginsel van abstractieve relevantie sleutelbegrippen in vrijwel het gehele oeuvre van Bühler en lopen zij er als een rode draad doorheen. Het geheim van Bühlers taaltheorie bestaat dan ook in een goed begrip van de rol van die twee concepten voor zijn axiomatiserings- en systematiseringsstrang, en niet zozeer in een poging om ofwel Bühlers taaltheorie als een communicatietheorie te vallen of om haar slechts uit negentiende- en twintigste-eeuwse taalwetenschappelijke onderzoekresultaten te begrijpen. Overigens kan men Bühlers werk niet los

zien van de integrale kennis van een zeer groot aantal onderzoekgebieden, dat reikt van medisch-fysiologische tot filosofische disciplines. Het interdisciplinaire karakter is dan ook een tweede belangrijke factor in Bühlers axiomatiserend onderzoek.

In het tweede hoofdstuk worden de vroege ontwikkelingen in Bühlers psychologisch georiënteerde studies in het licht van zijn academische omgeving en aan de hand van een veronderstelde en aantoonbaar gebieken belangstelling voor systematisering en axiomatisering uitge-werkt. Deze belangstelling wordt tevens in verband gebracht met de omwenteling in de uit-gangspunten van de psychologie-beoefening, zoals deze in Bühlers institutionele omgeving plaatsvond. Deze omwenteling voltrok zich in een hoog tempo tussen 1890 en 1910 in een aantal zich gelijktijdig ontwikkelende inzichten op ondermeer de volgende gebieden. Ten eerste binnen de optische en akoestische *waarnemingstheorie*. Van belang is hier naast het vroegere werk van Carl Stumpf (1848-1936) over ruimtelijke voorstellingen de studie over gestalkwaliteiten die Christian von Ehrenfels (1859-1932) in 1890 publiceerde en die was gebaseerd op integrale en niet op elementaire klankwaarnemingen. Daarnaast was de *geestes-wetenschappelijke psychologie* van Wilhelm Dilthey over het gestructureerde en structurende 'begrijpen' en 'beleven' van belang voor een uitdiepen van de rol van het subject in het ken-, belevings- en begripsproces. Voorts kwam de *fenomenologie* van Edmund Husserl met een werkelijkheidsopvatting, die in navolging van Husserls, Stumpfs en Von Ehrenfels' leer-meester Franz Brentano de intentionaliteit of de gerichtheid van het waarnemend en kennend subject op de intentioneel gegeven dingen, de inhoudskant, centraal stelde. De fenomenologie streefde een onbevooroordeelde beschrijving van de dingen of fenomenen, zoals zij zich aan ons voordoen, na. Daarmee werd voorkomen, dat reeds op voorhand naar verklaringen voor verschijnselen werd gezocht, zonder dat men het verschijnsel in voldoende mate kende en der-halve het risico van een ontspoord of niet adequaat werkelijkheidsbegrip liep. De *neokan-tiaanse* scholen brachten na de grote idealistische systemen een hernieuwde belangstelling voor het werk van Kant te weeg, die o.a. het probleem van de begripsvorming in de cultuur- en natuurwetenschappen betrof. Ook de rol van het kennend subject wordt nader onderzocht en uitgewerkt. In navolging van de hiervoor genoemde en scholen wordt ook binnen de door Oswald Külpe, Bühlers leermeester op psychologische gebied, in beweging gezette *Würz-burger school* de nadruk gelegd op het kennend en denkend subject. In tegenstelling tot de veelal mechanistische verklaringen van het denkproces, waarbij het denken als een aaneen-schakeling van voorstellingen en associaties werd gezien, trachtte men in Würzburg de rol van het intentionele bewustzijn en van het doelgericht handelen op te nemen en te beschrijven in zogenaamde *Ausfrageexperimente* (de term stamt van Wundt). Bühler speelt hier een belangrijke rol, omdat het juist zijn experimenten en studies waren die een reactie aan de vader van de Duitse experimentele psychologie, Wundt, ontlokten — overigens wordt Bühlers werk gekenmerkt door een voortdurende confrontatie met de beperkte en beperkende experi-menteel-psychologische inzichten van Wundt (Ungeheuer 1984). Naast deze historische inbed-ding van Bühlers axiomatica is er een opmerkelijke rol weggelegd voor de taal en de resul-taten van taalwetenschappelijk onderzoek, die een paradigmatische rol zullen blijven vervullen in de axiomatische aanzetten in Bühlers ontwikkelingspsychologie en algemene psychologie. Aan de hand van de taalontwikkeling bij het kind en verschillende tradities van taal-beschrijving kan Bühler duidelijk maken, waar het contemporaine, vaak methodisch en inhoudelijk eenzijdige psychologische deelonderzoek (*Aspektforschung*) tekort schoot en waar het aanvullingen behoeft van andere psychologische inzichten.

In het derde hoofdstuk wordt de periode tussen 1909 en 1930 geïllustreerd aan de hand van Bühlers besprekking van de *taalwetenschappelijke* onderzoekresultaten van Hermann Paul. Fer-dinand de Saussure en Nikolai Trubetzkoy. Drie taalkundigen, die alle drie hun taalweten-schappelijke kennis o.a. in Leipzig hebben opgedaan - Paul rond 1870, De Saussure na 1875 en Trubetzkoy in 1913/14, Leipzig was in de jaren na 1870 het internationale centrum van wetenschappelijk onderzoek: zowel van de Duitse indogermaanse en germaanse taalweten-schap (Paul, De Saussure en Trubetzkoy studeerden alle drie bij August Leskien - voormalig student van August Schleicher -, die sedert augustus 1870 buitengewoon hoogleraar Slavische talen in Leipzig was) als van de experimentele psychologie (Wilhelm Wundt, sedert 1 oktober 1875 gewoon hoogleraar filosofie). In hun taalreflectie paarden Paul, De Saussure en Trubetz-koy taalwetenschappelijke kennis aan filosofische, sociologische en psychologische inzichten, al dan niet verkregen tijdens hun academische opleiding; hiermee mengden zij zich in een interdisciplinaire discussie over de grondslagen van taalwetenschappelijk onderzoek. Deze diepere dimensie van taalwetenschappelijk onderzoek, de taalwetenschappelijke theorievor-ming, maakte hun theorieën derhalve ook voor in taal geïnteresseerde psychologen als Bühler relevant. De Saussure en Trubetzkoy werden pas laat door Bühler gerecipiëerd, na respec-tievelijk de vertaling van de *Cours de linguistique générale* door Hermann Lommel in 1931 en de verschijning van *Zur allgemeinen Theorie der phonologischen Vokalsysteme* in 1929. Opmerkelijk is hier de wijze, waarop Bühler methodologisch omgaat met de hem ter be-schikking staande bronnen. Hij tracht elk werk met zijn theoretische verdiensten te laten gel-den, maar geeft daar op zijn manier een tekentheoretische (in zijn terminologie: semant-ologische) wending aan door te stellen, dat het deel uitmaakt van een *bepaalde* filosofische, psychologische of tekentheoretische traditie, die wederom deel uitmaakt van een meer funda-mentele (principiële of axiomatische) onderzoekstraditie, waarvan Bühler zichzelf als represen-tant opwerpt (Kamp 1984a). Met betrekking tot het fonologisch werk van Trubetzkoy toont Bühler bijvoorbeeld aan, dat het in psychologisch opzicht in de traditie van de belevingspsy-chologie past en niet in een behavioristische traditie, waarin met name het Amerikaanse fone-tisch onderzoek wordt verricht.

In het vierde hoofdstuk tenslotte, die de periode van 1930 tot aan Bühlers gedwongen emigratie via Noorwegen naar de Verenigde Staten (in 1939) beslaat, worden de vier axioma's van Bühlers taaltheorie in hun wetenschapshistorische context besproken. Bühler heeft zijn axioma's - het organonmodel van de taal, het tekenkarakter, de vier wetenschappe-lijke abstracties van de concrete taaluiting als 'handeling', 'structuur', 'akt' en produkt en het structuurmodel van de taal, waarin de correlatie van woord en zin wordt besproken - integraal gepubliceerd in een tijdschriftartikel in de *Kant-Studien* (1933) en als het eerste gedeelte van zijn *Sprachtheorie* (1934) onder de titel, 'De beginselen van het taalonderzoek'. Deze axioma's zijn in de kritiek en in de *Rezeptionsgeschichte* een eigen leven gaan leiden, zonder dat de context, waarbinnen een adequaat begrip eerst mogelijk is, voldoende is begrepen. Daaruit ontstaan echter misvattingen als zou Bühler met het organonmodel een communicatiemodel hebben ontwikkeld of zou hij verzuimd hebben de *Darstellungsfunktion der Sprache* een prio-riërit te geven binnen zijn organonmodel. Op dergelijke misvattingen zal in het tweede gedeel-te van hoofdstuk vier nader worden ingegaan.

Curriculum vitae

Frank J. M. Vonk werd op 21 juni 1960 in Rheden geboren. Van 1972 tot 1978 volgde hij de Havo- en VWO-opleiding aan het Thomas à Kempiscollege te Arnhem. In 1978 begon hij met zijn studie Duits aan de Rijksuniversiteit te Utrecht (kandidaatsexamen september 1981; doctoralexamen cum laude november 1985, bijvallen Franse taalbeheersing en Wijsbegeerte). Voorts studeerde hij van 1981 tot 1989 Wijsbegeerte aan dezelfde universiteit (kandidaatsexamen oktober 1983). Van 1987 tot 1991 was hij in dienst van NWO als projectuitvoerder bij het onderzoek naar de ontwikkeling en de invloed van het taalaxiomatisch denken van Karl Bühler.